

Голубенко Н. І.,
кандидат філологічних наук, викладач кафедри англійської філології і перекладу
Київського національного лінгвістичного університету

КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Анотація. У статті розглядається концепція когнітивного підходу до перекладу художнього тексту. Проаналізовано й детально описано основні концептуальні засади перекладу, спрямовані на вивчення процесів сприймання світу, виявлення універсальних когнітивних категорій та особливостей їх репрезентації в номінативному просторі мови. Інтерпретація й розуміння таких понять когнітивної лінгвістики, як концептосфера та концепт, сприяють реалізації адекватного художнього перекладу.

Ключові слова: художній переклад, когнітивістика, когнітивний підхід, концептосфера, концепт.

Постановка проблеми. Численні філологічні дослідження на сучасному етапі розвитку перекладознавства присвячені вивченню проблеми мови та мислення, мови та культури, національного й індивідуального в концептуальній і мовній картинах світу, створення та сприйняття тексту, проблеми творчого і стереотипного в мисленні й мовленнєвій діяльності. Згідно із загальними в постмодернізмі тенденціями, в теорії перекладу виникли передумови розвитку в постлінгвістичному напрямі, центральною оперативною одиницею якого є концепт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія перекладу останні кілька десятиліть розвивалася в напрямі, який охоплює ширше коло аспектів, ніж дослідження суто мовних проблем і формальних відношень між текстами оригіналу й перекладу, активно сприймаючи найновіші досягнення в галузі лінгвістики тексту та дискурсивного аналізу, а також приділяючи окрему увагу культурній та етичній проблематиці. Сприйняття перекладу давно перестало асоціюватися з практикою «заміни» однієї мови іншою на рівні речення. Розвиток таких напрямів перекладознавчої науки, як дескриптивний аналіз, теорія полісистеми, запропонованих у працях Г. Вермера [19], І. Івен-Зогара [15], Ж. Ламбера [17], «скопос-теорія», викладеної К. Райс, Г. Турі [18] та ін., окреслив проблеми міжособистісної динаміки, суспільних відносин, міжмовної інтеракції та спрямував увагу до різноманітних культурних особливостей. Широкий спектр досліджень когнітивних процесів дає змогу констатувати становлення когнітивної парадигми в теорії міжкультурної комунікації (В. Карасик [4], О. Корнілов [7], В. Красних [8], О. Кубрякова, Ю. Степанов [11]) та в одному з її різновидів – перекладу.

Мета статті полягає в детальному аналізі когнітивних засад адекватного перекладу художнього тексту.

Виклад основного матеріалу. Основою когнітивного напрямку в перекладознавстві є міждисциплінарні дослідження, які вивчають мислення людини, її пізнавальну діяльність (когнітивна психологія, психолінгвістика, когнітивна лінгвістика тощо) та роль етносоціокультурного чинника в мовленнєвій поведінці індивіда (етнолінгвістика, культурна антропологія тощо). У західній літературі цей комплекс наукових дисци-

плін називають *cognitive studies* (когнітивна наука), у вітчизняній традиції поширений термін «когнітивістика», який оперує поняттями, важливими для сучасного перекладознавства, зокрема такими, як мовна та концептуальна картини світу, відтворення яких викликає труднощі перекладача, оскільки беруться до уваги як внутрішні процеси у свідомості людини, так і їх реалізація в мові й культурі.

Оскільки В. Комісаров визначає художній переклад як «переклад творів художньої літератури, тобто текстів, основна функція яких полягає в художньо-естетичному впливі на читача» [6, с. 414], то звідси випливає, що значення художнього перекладу для культури народів, які з його допомогою обмінюються естетичним досвідом, є безперечним. Як зазначає Н. Галєєва, «поза текстовою діяльністю <...> неможливі мовні контакти, неможливий обмін ціннісними орієнтирами й нормами як у межах одномовної спільноти, так і в досягненні національно-культурної специфіки інших мовних колективів» [2, с. 17]. Художній переклад утягує в цю «текстову діяльність» передусім перекладача, потім численних читачів, для яких діяльність перекладача тексту перекладу і власна діяльність (читання), під час якої вони аналізують, інтерпретують, заглиблюються у світ цінностей і національної своєрідності іншого народу, уможлиблюють глибше розуміння й власних духовних орієнтирів. Відбувається взаємне збагачення культури народів. Указуючи на потребу створення теорії художнього перекладу, Г. Гачечіладзе зазначає, що «художній переклад як вища форма перекладу може вмішувати всі форми життя, усі відтінки живої діяльності» [3, с. 50]. Якщо застосувати це твердження до нашого матеріалу, то побачимо, що в художньому тексті відбиваються концепти культури, відтворення мовних репрезентацій яких вимагає від перекладача застосування класичних і сучасних теоретичних моделей перекладу задля досягнення адекватності всього художнього перекладу, адже сучасна теорія перекладу – це пошук позамовних, соціокультурних і психологічних факторів, що формують його стратегію й норму.

Незважаючи на те що художній переклад має власну теорію і практику як самостійна дисципліна, проблеми художнього перекладу становлять широке поле досліджень і для суміжних наук із перекладознавством і лінгвістикою. Відомо, що головною функцією перекладу є сприяння становленню й розвитку міжлітературних і міжкультурних комунікацій. Зарубіжні дослідники не зводять перекладацьку діяльність тільки до мовного посередництва, постулюючи, що процес перекладу – це й міжкультурне посередництво. Відомий словацький теоретик перекладу А. Попович стверджує, що «теорія перекладу зародилася й у своїй початковій фазі розвивалася як емпіричний порівняльний метод на ґрунті традиційної літературної компаративістики» [10].

Лінгвістичний підхід до перекладу є надважливим етапом у становленні та розвитку перекладознавчої думки останніх десятиліть. Завдяки йому відбувся відхід від теорій «неперекладності» й розв'язано низку важливих завдань щодо граматичних, лексико-семантичних трансформацій, лінгвальних особливостей і технік усного й писемного різножанрового перекладу, способів відтворення цільовою мовою власних імен, фразеологічних одиниць, слів-реалій тощо. Водночас лінгвістичний підхід здебільшого ґрунтується на пошуку відмінностей структури мови оригіналу й мови перекладу, полягаючи у використанні певного набору правил відповідностей, залежних від поверхових, а не глибинних (семантичних) структур.

Що більш процес створення художнього тексту – насамперед процес когнітивний, що чітко ілюструє проникнення думки індивідуума в широкі сфери людської діяльності, проте читання й оцінювання літературного тексту є набагато складнішою інтеркогнітивною дією виявлення його смислів [6]. Художній текст є осередком передачі і зберігання інформації, формою існування певної культури й утіленням особистісних уявлень. Це передусім модель автора, показник рівня його інтелектуальних, моральних та інших якостей. У такому сенсі текст постає результатом трансформації мовних знаків з боку їх когнітивної й аксіологічної репрезентації. Концептуальний підхід до об'єктів навколишнього світу дає змогу виявляти різні образні номінації, які створюють нові уявлення, характеристики, ознаки в описі предмета. Тому інтерес перекладознавців до таких понять, уведених у науковий обіг когнітивістами, як картина світу, мовна й концептуальна картини світу, концептосфера, концепт, у розрізі проблем адекватності дає можливість чіткіше визначити ті шкоди, що унеможливають повне відтворення семантичних та образних складників авторського задуму.

Як зазначає Л. Ковальова, «концепт вербалізується і стає частиною семантичного простору мови, використовуючи систему мовних знаків. Мова може репрезентувати всю інформацію, набуту людиною, і накопичений досвід соціуму» [5, с. 55]. Тому в теорії та практиці перекладу існує таке поняття, як «когнітивна функція перекладу», що тісно пов'язана з його комунікативною функцією, адже мета цього виду комунікації полягає в передаванні інформації, а отже, в інформаційному збагаченні й розширенні фонових знань отримувача. Етноспецифічні фрагменти концептуальної картини світу, які відбивають ментальну й культурну своєрідність нації, завдяки перекладам стають доступними для носіїв інших мов.

Істотний вплив на розвиток когнітивного аспекту теорії міжкультурної комунікації мають погляди представників когнітивної лінгвістики Р. Лангакера і Дж. Лакоффа. Для розуміння когнітивних процесів, що відбуваються у свідомості людини під час взаємодії з навколишнім світом, Дж. Лакофф запропонував поняття ідеалізованих когнітивних моделей – ментальних структур, за допомогою яких ми організовуємо наші знання про світ.

Діяльнісний інтерпретаційний підхід до розуміння процесу перекладу, як зазначає І. Шевченко, передбачає певною мірою реконструкцію перекладачем діяльності автора впродовж породження тексту оригіналу [14, с. 7]. У контексті «когнітивної транслятології» перекладацьку діяльність трактують як реалізацію взаємодії когнітивних і мовних структур індивіда (перекладача) в найширшому контексті його психосеміотичної характерології. Перекладачеві відведено не скромну роль вер-

бального перекодувальника, а інтерпретатора смислового коду, закладеного у вихідному тексті [13, с. 133].

Серед вагомих досліджень у цій царині, спрямованих на вивчення загальних і часткових закономірностей мовленнєво-мисленнєвих операцій перекладача, варто назвати праці таких дослідників, як Г. Крінґс, Г. Геніґ, Ю. Сорокін.

Зокрема, Г. Крінґс метою вивчення вважає побудову «градуйованої» моделі процесу перекладу [16, с. 394], акцентуючи увагу на таких положеннях:

1. Ментальні процеси, що відбуваються в голові перекладача, є стрижневим компонентом перекладацької діяльності, належачи до сфери перекладознавства.

2. Предметом вивчення є всі когнітивні процеси, спрямовані на появу кінцевого продукту перекладу, від перших досліджень до останніх коректур.

3. Таке дослідження перекладацького процесу має емпірично-індуктивний характер.

Погоджуючись загалом із поглядом Ю. Сорокіна на переклад, інша російська дослідниця-психолінгвіст Т. Фесенко актуалізує в концепції етноментальний аспект діяльності перекладача. На перший план автор висуває проблему співвідношення когнітивних одиниць і вербальних значень. Значна кількість досліджень свідчить, що можливі відмінності між когнітивними процесами автора вихідного тексту і його перекладачів зумовлені різницею в культурі й відбиваються в мові.

Людська свідомість як носій мови, так само і смисловий простір, визначаються певною мірою межами етнічної мови. Із позицій когнітивної транслятології дослідниця дає таке визначення перекладу: «Це лінгвальна проекція ментальних структур перекладача, активізованих у процесі перекладу, основу якої становить перероблення інформації, що передбачає сприйняття одного виду інформації з подальшою трансформацією його в інший вид (ПТ)» [13, с. 135]. Отже, чим ширші зони перетину ментальних структур автора й перекладача, то успішнішим є переклад.

Вагоме значення в згаданій концепції надається семантичному опису культурних концептів, що дає змогу виявити випадки смислової й оцінно-психологічної неспіввіднесеності перекладних концептуальних варіантів із їхніми інваріантними структурами.

Знання в людській свідомості організовуються завдяки найважливішому когнітивному процесу – концептуалізації. Концептуалізацією в когнітивній лінгвістиці вважається понятійна класифікація, що полягає в розумінні певної інформації на основі виділення смислових компонентів у свідомості людини, що призводить до формування концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи [9, с. 81]. Після прочитання оригінального твору у свідомості перекладача поступово концептуалізуються нові уявлення, образи, знання. Сам перекладач стає героєм художнього твору та членом тієї ж лінгвокультурної спільноти. Тільки після процесу концептуалізації та категоризації, одного з головних способів організації знань, що відбивається в мовній категоризації, тобто фіксується за допомогою мови, перекладач може відтворити спосіб організації мислення особистості та його мовне вираження, адже мовна категорія також зазнає переосмислення й із позицій когнітивного підходу є віддзеркаленням людського досвіду.

Можна погодитися з О. Бессоновою, яка зазначає, що «когнітивний підхід припускає, що в значення слова, крім ознак,

достатніх для ідентифікації слова, входить також увесь комплекс знань і позамовний досвід мовної спільноти, сукупність лінгвістичної та екстралінгвістичної інформації» [1, с. 36–37]. Справді, просто перекласти мовні одиниці тексту недостатньо для адекватного сприйняття читачем тексту перекладу, оскільки не передається позамовна інформація, досвід і знання народу, що не викликає жодних емоцій, переживань та уявлень у читача перекладеного тексту. Тому духовний обмін між різними етносами лише примножує здобутки людства загалом. Варто зауважити, що переклад продовжує буття твору й культури, є формою їх розвитку.

Перш ніж розпочати роботу над перекладом художнього тексту, перекладач має дослідити культурні концепти соціуму, у якому створювався текст, з'ясувати, як вони віддзеркалені в тканині тексту, й окреслити стратегії для відтворення мовних репрезентацій цих концептів у перекладі. Відповідно, аналіз концепту дає змогу виявити особливості мовної картини світу, у якій утілюється сприйняття людиною явищ реальної дійсності і яка є підґрунтям загальної духовної картини світу.

Зближення концептуальних і мовних картин світу внаслідок поширення спільних знань через переклади зумовлює постійне оновлення номінативних ресурсів. Попри розбіжності у вербалізації концептів, їх кількість значно переважає кількість етноспецифічних концептів, що створюють передумови для досягнення семантичної еквівалентності в перекладі [11, с. 64]. Суперечності, пов'язані зі сприйняттям первинної інформації, можуть розв'язуватися завдяки інтерпретаційній діяльності перекладача.

Стилістична значущість концептів не вичерпується розмаїттям відчуттів у читача, реакцій і людських емоцій. Концепт приваблює письменника широкими можливостями його інтерпретації, різноманітністю традиційних і нових засобів семантичного наповнення. Виразні семантичні асоціації письменник формує засобами метафоричного вираження думки, адже у творенні справжнього шедевра митець водночас є й філософом, а думка отожднюється з образом. Однак не завжди всі мовні репрезентації концептів відтворюються в перекладах повноцінно.

Важливою з позиції перекладу є досить чітка організація концепту: концепт складається з ядра, базового шару та периферії. «Ядро концепту являє собою певний образ, оточений базовим когнітивним шаром, який віддзеркалює ознаки предмета. Периферія складається зі слабо структурованих концептуальних шарів, що відображають інтерпретацію деяких ознак і їх поєднань у вигляді тверджень, настанов свідомості, які впливають у певній культурі з менталітету різних народів. Цей шар називають «інтерпретаційне поле концепту», яке містить висновки з концепту різних груп людей. Інтерпретаційне поле концепту слабо структуроване, але надзвичайно важливе для розуміння національного менталітету, а отже, має бути відтворене в перекладі» [4, с. 23].

Концепт – це багатовимірне смислове утворення, у якому виокремлюються образний, поняттєвий і ціннісний складники [4, с. 127]. Образний складник концепту – це зорові, слухові, тактильні, смакові характеристики предметів, явищ, подій, відбитих у нашій пам'яті, релевантні ознаки практичного знання. Поняттєвий компонент становить мовну фіксацію концепту, його позначення, опис, ознакову структуру, дефініцію, зіставні характеристики окремого концепту щодо певної низки концептів. Ціннісний компонент властивий будь-якому ментальному

утворенню, що поєднує духовне життя людини з феноменом культури. Головною особливістю лексичного вираження цих компонентів є те, що вони не тільки мисляться, а й емоційно переживаються.

У перекладі з максимальною повнотою мають відтворюватися всі складники концепту – образний, поняттєвий і ціннісний, оскільки картина світу створюється із сукупності образних, поняттєвих і ціннісних домінант, адже неточне відтворення хоча б одного зі складників може призвести до деформації картини світу оригіналу

Висновки. Підсумовуючи короткий огляд концепцій, що лежать в основі когнітивного напрямку дослідження міжкультурної комунікації й перекладу як її різновиду, зазначимо, що когнітивний підхід до вивчення простору перекладацького процесу містить значний потенціал для визначення механізму досягнення та передачі смислу іншомовного тексту під час перекладу. Поява значної кількості досліджень перекладу з позиції когнітивістики свідчить про посилення протягом останніх років позицій когнітивної парадигми в перекладознавстві. Когнітивний підхід до дослідження різних видів вербальної комунікації, з огляду на міждисциплінарність, здатний об'єднати різнобічні дослідження перекладу (лінгвальні, психолінгвальні, лінгвокультурологічні, лінгвосеміотичні тощо) в єдину самостійну наукову дисципліну з чітко окресленим об'єктом і предметом дослідження.

Література:

1. Бессонова О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2002. 362 с.
2. Галеева Н.Л. Параметры типологии художественных текстов в деятельности теории перевода: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Екатеринбург, 1999. 35 с.
3. Гачечиладзе Г. О реализме в искусстве перевода. *Актуальные проблемы теории художественного перевода*: сб. статей. Москва, 1967. С. 39–51.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва: Гнозис, 2004. 390 с.
5. Ковалева Л.В. Национальное своеобразие языковой объективизации концептов, выраженных фразеосочетаниями, обозначающими реалии окружающей среды. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация»*. Воронеж: ВГУ, 2004. № 1. С. 54–60.
6. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. Москва: ЭТС, 2001. 424 с.
7. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва: ЧеРо, 2003. 349 с.
8. Красных В.В. «Свой среди чужих»: миф или реальность? Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
9. Перчі М.Й. Концепт, концептуалізація та концептуальна картина світу. *Проблеми романо-германської філології*. Ужгород: Мистецька лінія, 2001. С. 78–82.
10. Попович А. Проблемы художественного перевода: учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1980. 199 с.
11. Степанов Ю.С. Семиотика концептов. *Семиотика: Антология* / сост. Ю.С. Степанов. Москва: Академический Проект, 2001. С. 603–612.
12. Тороп П. Тотальный перевод. Тарту: Изд-во Тартуского университета, 1995. 220 с.
13. Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода: учебное пособие. Тамбов: Изд-во ТГУ имени Г.Р. Державина, 2002. 228 с.

14. Шевченко И.С. Герменевтический аспект перевода как вторичной метакоммуникации. *Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. 2003. Вип. 609. С. 7–11.
15. Even-Zohar I. Polysystem Studies. *Poetics Today*. 1990. № 1. Vol. 11. P. 1–268.
16. Krings H. Translation problems and translation strategies of advanced German learners of French (L2). *Interlingual and intercultural communication. Discourse and cognition in translation and second language acquisition studies* / J. House, S. Blum-Kulka, (eds.) Tübingen: Narr, 1986. P. 257–270.
17. Lambert J. The cultural component reconsidered. *Translation Studies. An Interdiscipline* / ed. M. Snell-Hornby. Amsterdam & Philadelphia, 1994. P. 17–26.
18. Toury, G. Descriptive Translation Studies and Beyond. *Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins translation library*. 1995. V. 4. 311 p.
19. Vermeer Hans J. Translation today: Old and new problems. *Translation studies. An interdiscipline* / ed. K. Snell Hornby. Amsterdam; Philadelphia, 1994. P. 3–16.

Голубенко Н. И. Когнитивные особенности перевода художественного текста

Аннотация. В статье рассматривается концепция когнитивного подхода к переводу художественного текста.

Проанализированы и подробно описаны основные концептуальные основы перевода, направленные на изучение процессов восприятия мира, выявление универсальных когнитивных категорий и особенностей их репрезентации в номинативном пространстве языка. Интерпретация и понимание таких понятий когнитивной лингвистики, как концептосфера и концепт, способствуют реализации адекватного художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, когнитивистика, когнитивный подход, концептосфера, концепт.

Holubenko N. Cognitive features of the translation of fiction text

Summary. The article highlights the conception of cognitive approach to the translation of fiction. The basic conceptual principles of the translation aimed at studying the processes of world perception, the identification of universal cognitive categories and the main features of their representation in the nominative space of language are analyzed and described in detail. Interpretation and understanding of such concepts of cognitive linguistics as the concept sphere and concept contribute to the implementation of adequate literary translation.

Key words: literary translation, cognitive studies, cognitive approach, concept sphere, concept.